

El mas medieval a Catalunya,
(To, LL., Moner, J. & Noguer, B., ed.) *Quaderns*, 19, C.E.C.B.,
Banyoles, 1998, pp. 45-64

El mas com a unitat d'exploració agrària. Repàs dels seus orígens¹

Elvis MALLORQUÍ i GARCIA
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
(Universitat de Girona)

Introducció

La història del camp català, almenys del de la Catalunya Vella, no pot fer-se sense comptar amb els masos. Menys encara a les terres de Girona on, fins al començament del segle XX, les relacions socials han hagut de passar directament o indirectament pels masos. Moltes vegades, quan parlem dels masos, ens referim a coses diferents. El text de l'article "mas" del *Diccionari d'història de Catalunya* (MESTRE, 1992), per exemple, conté almenys sis conceptes diferents de "mas". Evidentment, les unes es complementen amb les altres, i ajuden a entendre l'evolució del mot, però cal prestar-hi l'atenció necessària per no cometre anacronismes i complicar encara més la qüestió.

El primer significat de "mas", acceptat per tothom, és el de "masia", casa habitada i normalment isolada. A la vegada, però, el mas és una explotació agrícol·la, formada per la casa i un conjunt de terres que l'envolten i que en depenen perquè les treballen els habitants de l'edifici. Aquestes dues accepcions de "mas", entrelligades l'una amb l'altra, són les més corrents, les que figuren en la majoria de diccionaris (ALCOVER & MOLL, 1964; *Diccionari*, 1982). Un tercer significat de "mas" és el d'unitat de percepció dels drets que els senyors tenien tant sobre les terres com sobre les persones del mas. Per altra banda, la coincidència en el mas de la unitat d'explotació i de la unitat "fiscal" ha reforçat la vinculació del mas a la família que l'habitava, fins al punt de formar, mas i família, una entitat indissoluble preservada al llarg dels segles pels mecanismes

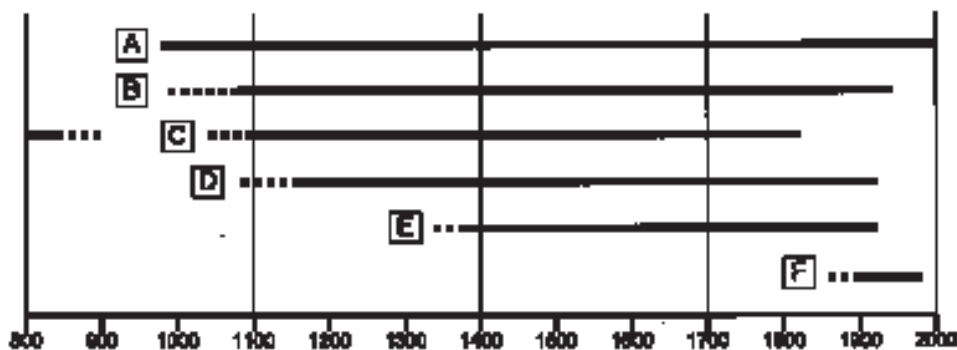
¹ Aquest article és una reelaboració d'algunes parts del treball de recerca de nou crèdits (MALLORQUÍ, 1997) presentades amb nous materials en una sessió del curs d'estiu "L'organització de l'espai agrari: masos, possessions, «cortijos» i «poderi»" que ha tingut lloc l'estiu del 1998 a la Universitat de Girona. El títol de la sessió era "Masos i feudalisme: els orígens d'un paisatge agrari". Agraïxo els comentaris que se'm van fer durant el curs i que m'han servit per afinar algunes de les afirmacions. De les mancances que restin encara, però, només jo en sóc responsable.

de transmissió del patrimoni vigents a Catalunya. A l'època moderna, i ja des de la baixa edat mitjana, els contractes de masoveria han aportat una nova accepció del mot "mas": el mas es va convertir en una unitat d'explotació a l'interior dels grans patrimonis rurals dels que esdevindrien els "hisendats" del segle XVIII (CONGOST et alii, 1997). Finalment, aquest grup social, dominant en les relacions de classe rurals als inicis de l'època contemporània, ha promogut una visió "pairalista" de la història de Catalunya en la qual el mas seria l'eix vertebrador de les relacions socials al camp des de l'època medieval com a mínim, tot prenent una rellevància més gran de la que realment va tenir al llarg de la història.

Hem intentat atribuir una cronologia a cadascun dels significats de "mas" per tal d'aclarir allò de què estem parlant a cada moment històric (fig. 1). Naturalment, es tracta d'una proposta no pas definitiva: les línies discontinües assenyalen alguns dels dubtes i problemes actuals a l'entorn de la història dels masos. En aquest sentit, el present article vol aportar una mica de llum a un dels punts foscos de la historiografia del mas: el dels seus orígens en tant que unitat d'explotació econòmica i element vertebrador del paisatge rural de la Catalunya Vella, caracteritzat per una notable dispersió de l'hàbitat. Aquesta qüestió, l'analzarem a partir dels resultats d'unes recerques sobre l'evolució de les formes d'organització del territori i del poblament a l'àrea de la conca mitjana del Daró (La Bisbal, Cruïlles i Sant Sadurní). Però abans intentarem resumir les principals aportacions dels investigadors que han treballat la qüestió.

El mas medieval i la seva historiografia

A les primeres dècades del segle XX, al mateix temps que es produïa una important crisi social i econòmica en el món rural tradicional, un nodrit grup

- A. Casa habitada i isolada.
- B. Explotació agrària vinculada a la casa.
- C. Unitat de percepció dels drets senyorials (en gris, el mas del sistema dominical carolingi, absent de Catalunya).
- D. Patrimoni indivisible transmès a un sol hereu.
- E. Unitat d'explotació a l'interior d'un gran patrimoni (a través de la masoveria).
- F. Eix vertebrador de la concepció pairalista del món rural.

Figura 1
La polisèmia del "mas" a Catalunya.

d'estudiosos va mostrar un repetit interès sobre les masies i els seus orígens. Josep Puig i Cadafalch, Josep Danés i Torras i Joaquim Folch i Torres van contribuir a difondre la idea que els masos catalans deuriem haver nascut d'una adaptació perfecta, fins i tot visceral, dels homes al medi geogràfic: els masos com una "*obra de la naturalesa*" (PUIGVERT, 1998, pp. 79-84). Aquest essencialisme dels estudis sobre la masia catalana ha influenciat molts historiadors catalans, entre ells Jaume Vicens i Vives, el qual afirmava que "*l'element bàsic, indiscutible, de la societat històrica catalana no és l'home, és la casa*" (VICENS, 1954, p. 32).

Curiosament, l'aportació dels geògrafs ha estat essencial per contextualitzar històricament l'adaptació dels masos a l'espai natural. Joan Vilà i Valentí (1973), tot reconeixent la influència dels condicionants físics i naturals per a l'aparició dels masos, el relleu complex i l'abundància de punts d'aigua en les terres del Pre-Pirineu, ha assenyalat les formes en què es va dur a terme la colonització agrària a la Catalunya carolíngia, així com el context en què es crearen els masos. Reduïts grups humans obrien clarianes al bosc, hi instal·laven una casa que, inicialment, no era sinó una cabana, i tot al voltant disposaven els camps i les terres de conreu. El resultat, el mas, era una explotació econòmica prou diversificada per a proporcionar la subsistència a la família de pagesos que hi vivia.

El 1975 la publicació de la tesi de Pierre Bonnassie va donar a conèixer una magnífica exposició de les causes, les fases i les conseqüències de la feudalització del país català, un procés que va alterar completament la natura de les relacions socials existents amb anterioritat. Bonnassie parla poc dels masos, just el necessari per a indicar les línies generals de la seva evolució. Al segle X, a les terres de conquesta (àrea de Barcelona, Vallès, Osona, Penedès i Bages) el mot "*mansus*" es refereix a una casa rural encara no vinculada a cap conjunt de terres i vinyes (BONNASSIE, 1979-1981, I, pp. 215-216). En canvi, des del 1050 es difon arreu un "mas" entès com una explotació agrícola cedida pels senyors a canvi d'una part de la collita, al mateix temps que servia com a unitat d'imposició de les càrregues banals i també com un element d'enquadrament i asserviment de la pagesia (BONNASSIE, 1979-1981, II, pp. 260-267).

Molts altres autors han contribuït decisivament a un millor coneixement dels orígens dels masos. Entre ells Thomas Bisson, que ha considerat l'aparició dels masos com el fruit d'una profunda reorganització dels dominis senyorials vers la fi del segle XI: molts senyors, començant pels mateixos comtes de Barcelona, van simplificar la gestió dels seus dominis substituint les parcel·les com a unitat de percepció per uns conjunts de parcel·les associats a la casa d'un pagès, que seria el responsable davant el senyor del pagament de les rendes (BISSON, 1984, I, pp. 32-33). Lluís To ha reprès algunes de les consideracions que feia Pierre Bonnassie a l'entorn del lligam entre masos i servitud a Catalunya; així ha demostrat com els senyors, des de la fi del segle XI i durant el XII, van compensar la seva incapacitat per a intervenir en el procés de producció agrària, amb la instauració d'un estricte control sobre les famílies pageses. A través de la servitud, els senyors podien garantir la preservació de la integritat dels masos i la continuïtat en la seva explotació, dos elements essencials per al manteniment de les rendes senyorials (TO, 1993, pp. 166-177; TO, 1997, pp. 198-208).

Aquests treballs han contribuït a conèixer les etapes de la consolidació dels masos com les unitats bàsiques a l'interior dels dominis feudals. Altres autors, com Mercè Aventín, Jordi Bolòs, Flocel Sabaté i Josep M. Salrach, han dedi-

cat part de les seves recerques a analitzar el paper dels masos en l'evolució de l'organització del poblament a Catalunya en les èpoques carolíngia i feudal. Aquests estudis els intentarem comparar amb els resultats de les nostres recerques sobre les terres de la zona de La Bisbal, Cruïlles i Sant Sadurní, entre el segle IX i el XIV. El mètode que seguirem serà partir de la realitat física dels masos que coneixem millor, els dels segles XIII i XIV, i després anar reculant per tal d'aclarir els significats precisos de "mas" a cada moment històric².

Els masos als volts del 1300

La mirada retrospectiva que proposem té una justificació, la documental. Els textos del segle XIII i, sobretot, els capbreus de la primera meitat del XIV ens descriuen els masos amb molt de detall. Les indicacions dels capbreus, però, cal prendre-les sempre amb una certa reserva: el senyor que feia redactar un capbreu només volia enregistrar les prestacions específiques que havia de rebre en un lloc; per tant, deduir dels capbreus més coses de les que en realitat ens diuen pot ser contraproductiu. Cal, doncs, completar les dades extretes dels capbreus amb les d'altres procedències: pergamins d'arxiu senyorial i pagesos i, si existeixen, registres notarials (SOLDEVILA, 1995, pp. 123-126). Aquest ha estat el procediment que hem seguit en el cas de Cruïlles, d'on disposem d'un excel·lent capbreu del 1319, a més dels pergamins del monestir de Sant Miquel de Cruïlles i d'un registre de la notaria del lloc dels anys 1302-1304 (MALLORQUÍ, en premsa).

El mas medieval de Cruïlles era, en primer lloc, una casa habitada. Els contractes d'establiment de masos no deixen lloc al dubte: la clàusula que obligava el beneficiari a residir personalment a la casa del mas, i fins i tot a reconstruir-la en cas que hagués estat abandonada, hi apareix sempre. L'interior de l'habitatge devia incloure, a tenor de la natura dels béns mobles inventariats, una àrea de magatzem, una altra de dormitori i una darrera de cuina i menjador; no podem confirmar, però, si els estables dels masos estaven separats de la casa o si eren una estança més. En tot cas, la impressió és que els masos medievals de Cruïlles serien unes construccions fràgils i petites, no gaire diferents de les descrites en algunes tipologies d'edificis rurals medievals (SERRA, 1990, pp. 193-203; BOLÒS, 1995, pp. 47-54; BOLÒS, 1996, pp. 16-21; SERRA, 1997, pp. 9-13).

Aquestes cases tenien dues grans particularitats. La primera era el fet de trobar-se aïllades enmig de les terres de conreu: els edificis d'una mica més del 70% dels masos de Cruïlles apareixen com a afrontacions de peces de terra del mateix mas o d'altres pagesos. La segona característica era l'existència d'uns lligams entre la casa del mas i un conjunt de parcel·les, algunes d'elles a tocar la casa i les altres, disperses enmig de terres de conreu d'altra gent. Així podem

² Els documents més antics que hem utilitzat procedeixen del Cartoral de Carlemany de l'Arxiu Diocesà de Girona (MARQUÈS, 1993) i dels pergamins i llibres de l'Arxiu de la Catedral de Girona (MARTÍ, 1997). Per a la zona del Baix Empordà existeixen documents conservats al monestir de Sant Daniel (MARQUÈS, 1997) i, sobretot, entre els pergamins de la Mitra de l'Arxiu Diocesà de Girona (MARQUÈS, 1984 a). Finalment, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó existeix un fons important de pergamins del monestir de Sant Miquel de Cruïlles, dels quals n'estem preparant una edició.

parlar dels masos com unes explotacions essencialment agràries: els cereals i la vinya ocupaven la majoria dels terrenys, però deixaven un espai a l'entorn immediat dels edificis del mas per a unes parcel·les el nom de les quals suggereix un aprofitament més intensiu de la terra. Es tracta dels "closos" (terres protegides amb alguna tanca) i dels "farraginals" (d'on s'obtenien els farratges per als animals del mas) que, en altres indrets, reben el nom de "quintanes" (MARQUÈS, 1984 b, pp. 32-33; BOLÒS, 1995, pp. 128-129).

La vocació "essencialment agrària" dels masos és, en part, un miratge ocasionat per la natura de la documentació utilitzada, pels capbreus sobretot, que reflecteixen un predomini absolut de l'agricultura sobre les altres activitats econòmiques rurals. És possible que els habitants dels masos disposessin de drets d'ús al bosc, ja fos per a fer-hi pasturar el bestiar que tenien o per a extreure'n llenya i d'altres recursos (BOLÒS, 1995, pp. 131-137). A Cruilles i Sant Sadurní, a més a més, sobta l'estreta connexió entre els masos i la propietat col·lectiva de diversos molins hidràulics.

L'abast familiar de l'explotació és un altre tret propi dels masos dels volts del 1300. En aquest moment, encara són excepcionals els casos d'acumulació de masos en mans d'un únic tinent: en Berenguer de Maçanet capbreva, el 1319, tres masos, en un d'ells vivia i dels altres dos, que devien estar abandonats, en treballava les terres i en pagava els censos corresponents. La norma, a Cruilles, és que cada capbrevant tingui un sol mas, el nom del qual, quan el sabem, coincideix sempre amb el cognom del tinent.

Ara bé, això no és garantia que els homes del mas "treballin" personalment les terres de l'explotació. De fet, l'única certesa que tenim és que els habitants del mas compartien amb el senyor uns drets de propietat sobre la casa, sobre les terres i probablement sobre els drets d'ús associats al mas. Els drets corresponents al pagès, definits al llarg del segle XIII com a "domini útil", li permetien organitzar la producció al seu aire, sempre que complís amb les obligacions a què el sotmetia el senyor titular del "domini directe". Així ho confirma la pràctica dels sots-establiments de parcel·les dels masos a terceres persones, les quals pagaven unes "tornes" als tinents dels masos "en ajuda del cens que feien al senyor". De la mateixa manera, la pròpia organització del territori a l'entorn dels masos obeeix a les necessitats pròpies dels pagesos: els closos i els farraginals, on treballaven més sovint, es trobaven a les portes de la casa, mentre que les terres de cereal i de vinya es trobaven més lluny. L'estructuració territorial resultant és la mateixa que en d'altres àrees de masos (BOLÒS, 1995, pp. 126-131), però, en canvi, és radicalment diferent de la que es troba al voltant dels nuclis de població concentrada de la mateixa parròquia de Cruilles (el castell, la vila de Sant Miquel). Aquí es reproduïx a petita escala el model de l'"incastellamento" italià (TOUBERT, 1973), segons el qual al centre d'un terme es troben els habitatges i, al seu voltant, s'hi van disposant cercles concèntrics de farraginals i horts, de terres de cereals, de vinyes i de boscos. A la major part de les terres gironines, doncs, ens trobem amb la coexistència d'aquest model amb l'ordenació del paisatge a través dels masos. Les úniques excepcions es trobarien en àrees com Torroella de Montgrí (SOLDEVILA, en premsa) en les quals les condicions naturals, els aiguamolls, van donar un predomini absolut a l'hàbitat concentrat en l'ordenació del paisatge rural.

Els masos, doncs, no eren les úniques explotacions pageses en el camp d'inicis del segle XIV, però tothom coincideix en el fet que eren les més grans. La quantificació de les diferències a l'interior de la pagesia a través del càlcul de la superfície de les explotacions ha estat objecte de recerca per part de dife-

rents autors. A la Vall d'Aro, la major extensió dels masos en relació a petites explotacions formades per agrupacions de parcel·les comportava l'acceptació, per part dels pagesos de mas, del sotmetiment a servitud (SANZ, 1985-1986, pp. 427-428). Les diferències econòmiques a Fontanilles són també ben presents (SOLDEVILA, 1995), però aquí no existien masos en aquesta època. A Cruïlles no hem pogut realitzar aquest tipus de càlculs perquè el capbreu del 1319 no ens dóna les extensions de les terres. No obstant això, el fet de conèixer tota la població de la parròquia (163 capbrevants) ens permet constatar una elevada densitat demogràfica, uns 8,15 capbrevants per km², que comportaria una mesura mitjana de les explotacions força reduïda. Evidentment, aquesta xifra abstracta amaga les diferències entre les petites explotacions i les més grans, els masos. Però el manual notarial de Cruïlles ens ho confirma indirectament: els dots pagats per les dones que es casaven amb un home de mas eren més alts que els oferts en cas de casament amb gent de les viles, igual com succeïa a les terres de Constantins i Sant Julià del Llor (FERNÁNDEZ, 1995, pp. 180-182).

Cap als orígens del mas com a explotació agrària

El model de mas del segle XIII i d'inicis del XIV, una casa habitada i isolada, lligada íntimament a una explotació bàsicament agrària i d'àmbit familiar, el podem aplicar a períodes precedents? Intentarem respondre aquest interrogant en les ratlles que segueixen.

Al segle XII apareix un gran nombre de masos en la documentació, sobretot en els inventaris de censos dels dominis senyorials (taula I), que són els antecedents dels capbreus notarians del XIV (BENITO, 1993). A què es deu aquesta proliferació? Els inventaris recullen un conjunt molt diversificat, tant per la natura com per l'origen, de les càrregues que havien de satisfer els masos (SALRACH, 1993 b). Un capbreu de Sant Sadurní, que hem situat pels volts del 1218 (MARQUÈS, 1984 a, núm. 546), recull els pagaments efectuats pels masos, consistents en formatges, civades, diners, gallines, palles, anyells, etc. Els masos apareixen en aquests documents com unes unitats de percepció de drets senyorials, de manera similar a la visió dels masos que ens proporcionen els contractes d'establiment i les donacions i vendes de masos entre senyors. Aquests documents, a més, ens descobreixen els masos com una associació estable d'edificis habitats i de terres treballades per la família de la casa; els masos del segle XII devien ser, doncs, unes petites explotacions de caire familiar disperses en l'espai i envoltades de camps, rius i boscos. L'aparició, pels volts del 1200, d'enfranquiments de gent dels masos confirmaria les tesis de Lluís To de l'acompliment dels esforços dels senyors per controlar personalment els tinentes dels masos.

Per al segle XI ja no ens valen les certeses que tenim sobre els masos del segle XII. Així i tot, encara podem afirmar que a les terres del Daró els masos del segle XI eren cases habitades: les donacions de masos "*ubi habitat*" una persona que no és ni el donant ni el receptor no són excepcionals; en trobem a Cruïlles, Sant Sadurní, Santa Àgata, Sant Cebrià dels Alls i La Bisbal. Alguns habitants de mas, fins i tot, semblen tenir la capacitat per a donar-los o traspassar-los ells mateixos. Així, doncs, els masos serien uns edificis en els quals s'hi distingia un espai per als homes i un altre per als animals: el 1085 en un mas de Santa Pellaia s'hi trobaven béns mobles —"*tonnas, tinas, vascula*"— i

LLOC	ANY	MASOS	REFERÈNCIA
Llofrú	1151	20 masos	BISSON, 1994: II, ep. 1/
Palafrugell	1151	817 masos	BISSON, 1994: II, ep. 1/
Caldes de Malavella	1151	115 masos	BISSON, 1994: II, ep. 1g
Llagostera	1151	199 masos	BISSON, 1994: II, ep. 1h
Palausocceïn	1151	24 masos	BISSON, 1994: II, ep. 1/
Quart	1151	37 masos	BISSON, 1994: II, ep. 1/
Dorney	1180 ca.	20 masos	GC-340, 341 i 342
Rupit	1200 ca.	69 masos	MIRA-69
Sant Sadurní	1218 ca.	42 masos i bordes	MIRA-540
Brunyola i Sant Dalmau	1228 ca.	69 masos	ADG, Pta Almoine, Brunyola, n. 1520
Riudafeltra de la Selva	1256 ca.	12 masos	ADG, Pta Almoine, Castell, n. 699
Cruïles	1254 ca.	78 masos	ACA, BMC, rotlle 78, n. 1-79

Taula I

Els masos en els inventaris de censos gironins (segles XII-XIII).

animals –“*oves, capras et omnes bestias*”– (MARTÍ, 1997, núm. 390). I, a més, eren els centres d'unes veritables explotacions agràries perquè tenien associats uns conjunts de terres, camps i vinyes, i també closos, tries i colomers. Més enllà de la seva realitat material, el mas s'inscriu en un determinat context social que li donava un sentit i una funció. Tres grups de persones, a finals del segle XI, semblen exercir alguns drets sobre els masos: uns “senyors” que no hi vivien els podien traspassar a d'altres senyors, institucions eclesiàstiques generalment; en una situació intermèdia trobem uns individus que disposen a la vegada de més d'un mas i que tenen els habitants dels masos com a subordinats; finalment, els habitants dels masos solen ser matrimonis, a vegades amb fills, que tenien poder per donar i vendre els seus patrimonis, però dels quals desconeixem la seva condició personal: només el testament d'Adalbert Ramon (MARTÍ, 1997, núm. 390) conté la referència a un “*Gaucebertus hominem meum*” que podria ser l'habitant d'un mas del mateix testador, però ignorem les implicacions exactes d'aquest qualificatiu. Aquests pocs elements són suficients per considerar els habitants dels masos com a tinentes, és a dir, com a persones que tenen el mas per un senyor determinat al qual presten un conjunt de censos? La resposta és arriscada, però sembla que pot ser així o, millor dit, que pot començar a ser-ho a partir del moment en què es redactaren alguns dels documents que hem conservat: algunes donacions pietoses de masos a esglésies deixen entreveure el naixement d'una dependència materialitzada en uns pagaments anuals.

Al segle X la situació és tota una altra. És cert que apareixen les primeres mencions a masos en els pergamins referents als entorns de La Bisbal: l'església de Santa Coloma de Fitor, en la seva consagració del 948, va rebre dos masos desvinculats, en principi, de les terres: “*Ego Plaucimius cum filio meo Tassio et cum uxore et filiis ... donamus terras et vineas ·XX· in loco que dicunt Ficturio, et ipso manso qui fuit de condan Joanni et de Serena, et alio manso que emit de Vuisilo femina*” (ORDEIG, 1993-1994, núm. 63). I també és cert que existeixen algunes explotacions agrícoles que, tot i no rebre la denominació de mas, sembla que ho eren: en primer lloc, les “*domos et vineas et terras et curtes que sunt in villa Fonsedictus*” que Lleó pretenia posseir per apriació el 851 i que en realitat pertanyien a l'església de Girona per un precepte reial (MARQUÈS, 1993, núm. 8) i, d'una manera més clara, la “*domus cum curte et orto et ipso farraginale*”, que el 911 va ser venuda a Vulpellac, estava

envoltada de terres d'altres propietaris i amb peces de terra i de vinyes en indrets diversos (MARQUÈS, 1993, núm. 27). Però aquestes evidències aïllades als masos no poden explicar, per sí soles, l'aparició dels masos en tant que explotacions agràries, ja constatades al segle XI i, més clarament, al XII. Per a resoldre aquesta qüestió, potser cal prendre en consideració els altres elements que conformaven la realitat rural de l'època alt-medieval. Això significa parlar de les "villas" i dels "villares".

Les vil·les i els vilars dels segles alt-medievals

Els textos dels segles IX i X referents a la conca mitjana del Daró permeten definir les vil·les i, en certa manera també els vilars, com unes circumscripcions ben delimitades territorialment sobre les quals el rei carolingi o qualsevol representant de l'autoritat pública exercia els seus drets en qüestions judicials i administratives, al mateix temps que servien de marc per a la recaptació de diversos tributs. Aquest seria el cas del domini del bisbe de Girona a l'àrea de La Bisbal, que aplegava la "cella" de Sant Climent de Peralta, les vil·les de Fonteta o Abellars, de Santa Maria o Fontanet, de Corçà i Felgeroles, i de Palatium Maurore amb els vilars Julio i Maurellum (MARQUÈS, 1993, núms. 7, 10, 11, 21 i 37), i segurament també el cas de dos dominis laics de la zona: el de Wicfrid a Monells (ROURA, 1985-1986) i el de Petroni a l'antiga possessió episcopal de Palatium Maurore (ABADAL, 1926-1950, núm. 30, pp. 365-366). Aquests dos personatges, el primer fill de comtes i el segon possiblement vescomte, podrien ser representants de l'autoritat carolíngia en aquests llocs, de forma semblant al bisbe gironí, el qual gaudia d'una immunitat de caire judicial, d'uns drets sobre els mercats i les pastures i d'un impost anomenat "obsequi", "servei" o "cens" sobre els homes que vivien en els seus dominis³.

D'altra banda, a l'interior de la vil·la existia un conjunt de persones que posseïa terres, vinyes i altres béns escampats en el terme. Coneixem el nom de 35 persones a La Bisbal durant la primera meitat del segle X, 17 a Vulpellac, 8 a Fonteta, 2 a Canapost i també al vilar Murello, i un al Palatium Maurore; 27 persones més apareixen el 948 en la dotació de l'església de Fitor. Podem afirmar que aquests individus eren "propietaris" perquè podien donar, vendre i commutar les seves terres, que havien heretat dels seus pares, que havien comprat o, en dos casos, que havien obtingut per apriació. És molt probable que tots aquests col·lectius de gent amb béns a l'interior de les vil·les fossin els que paguessin realment els censos, pasquers, teloneus i altres càrregues que esmenten els preceptes carolingis; potser només se n'escapaven els apriadors

³ El rei prohibeix als jutges públics i a les persones amb poder judicial (comtes, vescomtes) que actuïn en les possessions dels bisbes. Els prohibeix tenir-hi plets, establir-hi imposicions o tributs, exigir-hi hospitalitat, confiscar-hi béns, manar sobre els homes lliures o serfs, i demanar contribucions especials. Els drets sobre els mercats i les pastures són els "theloneis" i els "pascuariis", i el "censum", "servicium" o "obsequium" és un impost públic que a les possessions episcopals havien rebut anteriorment els comtes. Tots aquests drets, el rei carolingi els concedia al bisbe per tal que els posseís pacíficament, "quieto ordine possidere", i per tal que el servís fidelment, "nobis fideliter deservire" (MARQUÈS, 1993, núm. 11)

d'origen hispà, que gaudien d'exempcions fiscals (MARTÍ, 1985-1986, p. 53): el rei carolingi va concedir la vil·la Palatium Maurore a Petroni, salvaguardant els béns dels hispans, “*excepto aprisione Spanorum*”. En definitiva, com ja va assenyalar Pierre Bonnassie (1979-1981, I, pp. 188-191), l'existència de petits propietaris de terres, lliures per a alienar-les quan volguessin, elimina la possibilitat d'identificar les vil·les dels segles IX i bona part del X en grans dominis senyorials d'un sol propietari. Les vendes i donacions de vil·les senceres (amb cases, horts, terres, conreus, erms, pastures, boscos, garrigues, aigües corrents, molins, recs, etc.) només afecten els drets públics sobre aquests elements.

De les vil·les i vilars a les parròquies i als masos

Als segles de l'alta edat mitjana el territori del comtat de Girona s'estructurava internament a través de les vil·les i dels vilars (TO, 1991, pp. 213-214; TO, 1997, pp. 43-61). La documentació dels volts de La Bisbal així ho testimonia (fig. 3). A partir de l'any 1000, però, la parròquia va esdevenir el marc principal d'ordenació del territori en l'àmbit local (BOLÒS, 1993, pp. 268-269; SABATÉ, 1997, pp. 64 i 76-78): a les terres del Daró mitjà podem afirmar que la xarxa parroquial es va completar al segle XI. En poc més d'un segle, del 1019 al 1136, el territori de totes i cadascuna de les esglésies de l'àrea estudiada apareix designat com a “*parrochia*”. A més a més, des del 1039, el terme parroquial va començar a servir de marc de referència per a localitzar béns immobles. I finalment, es té la sensació que el teixit parroquial no deixava espais buits: les afrontacions del terme atribuït a l'església de Cruïlles, en la seva consagració del 1062, són totes altres parròquies.

L'església seu d'una parròquia existia molt sovint abans que es delimités el seu terme en una acta de consagració. Així, les esglésies dels segles IX i X se solien situar a l'interior del territori d'algunes vil·les, fet que originava una certa supremacia d'aquesta demarcació sobre la resta. Però no era fins la creació de la parròquia que es fixaven per escrit els lligams de dependència d'un conjunt de vil·les i vilars envers l'església central, a qui el bisbe atorgava els delmes i els altres drets parroquials sobre tot el territori definit: aquesta pràctica, descrita el 904 amb el verb “*aparroquiar*” en la consagració de l'església de Santa Maria de La Bisbal (VILLANUEVA, 1803-1852, XIII, núm. 8), es repeteix a Fitor el 948 (ORDEIG, 1993-1994, núm. 63) i també a Cruïlles, en una probable segona consagració de l'església de Santa Eulàlia, el 1062 (ORDEIG, 1993-1994, núm. 201). D'aquesta manera, podem parlar de substitució de la vil·la per la parròquia en els casos de vil·les que disposaven d'església al seu si i que van veure ampliada la seva significació a tot el territori de la nova parròquia.

Ara bé, això no significa que les altres vil·les desapareguessin completament. Moltes d'elles van continuar essent utilitzades com a marcs d'estructuració del territori fins ben bé el segle XIII, això sí, sempre dintre de la parròquia (fig. 3). A Vilamajor, al Vallès oriental, dues de les set vil·les alt-medievals van donar lloc a parròquies, mentre que la resta o van desaparèixer o van esdevenir veïnats (AVENTÍN, 1990, pp. 47-52). A les terres de Girona tenim exemples pràcticament idèntics (taula II): a la vall del Llémna, a l'interior de la parròquia de Sant Martí, existien encara l'any 1065 set vil·les que contenien al seu interior grups diversos de masos, bordes i altres elements. A Cruïlles és interessant constatar

com el nom de moltes de les vil·les i vilars que integraven la parròquia l'any 1062 coincideix amb el nom d'un veïnat o d'algun mas que figura en el capbreu del 1319 (fig. 2).

En resum, moltes vil·les van fragmentar-se i van donar lloc als masos, com ja havia intuït Balari i Jovany (1899, pp. 621). Però aquesta evolució es pot entendre des d'una òptica exclusivament fiscal. Als segles IX i X les vil·les, a part de ser unes demarcacions territorials, eren el marc de recaptació dels drets públics. Al segle XI, la feudalització de la societat va comportar un increment notable de les prestacions exigides a la pagesia, de manera que es va procedir a un canvi de gestió dels dominis senyoriais, que, a partir del segle XII, van prendre els masos com a unitats de percepció. Així doncs, el notable increment de mencions de masos a partir de la segona meitat del segle XI (fig. 4) indica que haurien esdevingut, en la línia del que diuen Thomas Bisson i Lluís To, els elements essencials dels dominis senyoriais de les terres de la conca del Daró: per exemple, Guadall de Cruïlles definí l'any 1100, al monestir de Sant Miquel de Cruïlles, un seguit d'alous consistents en "*mansis et mansatis et omnibus hedi-ficiis in eis habentibus sive cum terris et vineis cultis et heremis cum omnibus pertinenciis*".

Aleshores, el problema que ens ocupa se'ns planteja en uns termes encara més clars: l'aparició del mas-unitat "fiscal" (censal, rendal, feudal; SALRACH, 1997) comportava l'aparició simultània del mas-explotació? O bé, al revés: els senyors van haver d'acomodar-se a la realitat d'un poblament dispers preexistent i d'adaptar-hi després els seus dominis?

Les traces de l'hàbitat alt-medieval

Diversos autors han assenyalat les grans etapes de l'evolució del poblament a Catalunya. Per Jordi Bolòs, les vil·les devien ocupar les terres conreades a l'època romana o visigòtica i eren sempre anteriors a l'etapa carolíngia, en la qual, a les àrees de nova romputa, es crearen els vilars; els masos, en forma d'explotacions aïllades, apareixerien al llarg dels segles X-XII (BOLÒS, 1995, pp. 105-110). Altres historiadors coincideixen a atorgar una major antiguitat a les vil·les davant dels vilars, pel fet que, molt sovint, aquests darrers estan situats a l'interior del territori d'una vil·la i duen, com els vilars "*Iulio*" i "*Maurellum*" de la vil·la de Palatium Maurore, el nom d'una persona que n'hauria estat el creador del vilar (MARTÍ, 1985-1986, p. 51; TO, 1991, pp. 213-214).

Aquestes consideracions parteixen totes d'un mateix supòsit: la clara delimitació territorial en vil·les havia de tenir unes implicacions directes sobre la distribució del poblament en el terreny. Certament, els propietaris de terres i de vinyes situades en una vil·la tenien molt probablement els seus habitatges a l'interior de la demarcació alt-medieval. Però no tenim cap testimoni explícit que les vil·les dels segles IX i X siguin unes "explotacions agràries" que al segle XI siguin substituïdes pels masos (SABATÉ, 1997, p. 64), ni tampoc que les vil·les hagin estat fragmentades en diferents explotacions agrícoles concedides a uns esclaus "casats" (AVENTÍN, 1990, pp. 49-52). Tenim, doncs, molts problemes per definir amb una mica de precisió les formes del poblament alt-medieval: ni els textos ni l'arqueologia no ens hi ajuden massa.

La documentació escrita deixa entreveure, per un costat, uns quants indicis de concentració del poblament. Per exemple, els camins que unien dues vil·les veï-

A) VALL DEL LLÉMENA (1085)

PARRÒQUIA	VILES I VILARS	MASOS I BORDES
S. Martí de Llémena	Vila Nerunos	4 masos
	Vila Albarada	2 masos (1 molí)
	Vila de Rakug	1 borda 1 mas
	Vila Longa	7 masos 1 borda
	Vila Parlefa Alta	1 mas
	Vila Boacherre	1 mas
	Vila Fossas Albes	(1 molí aïous)

Font: VL 12-29 (1085)

B) CRUÏLES

VIL·LES I VILARS (1082)	VEINATS ¹ (1319)	MASOS (1319)
Vila Cruïlles	Cruïlles	Castell de Cruïlles. 15 masos
Vila Agudini	Sant Miquel	Vila de Sant Miquel. 13 masos
Vila Camarilla		2 masos de Carreres
Vila Stanyecol	Rabioles	Mas Estanyol
Vila Rabioles		Sahelat de Rabioles. 27 masos
Vila Razacho		
Vila Solis	(Gorseques)	3 masos de Gorseques
	Solis	2 masos de Solis
Vila Pastells	Pastells	8 masos de Pastells
Vila Valloquera	Valloquera	4 masos de Valloquera
Vilars Puig	Tepials	Mas de Puig Alt
Vilars Trecculls		Mas de Tredós
Vilars Tapials		3 masos
Vilars Darneculleta		Mas Darneculleta

Font: ORDEIG, 1993-1994: n. 201 (1082), ADG, Cruïlles, capbreu del segle XIV (1319)

¹ La documentació no parla explícitament de "veïnats", però, en canvi, molts noms de persona inclouen, després del nom i del cognom, la referència toponímica d'una àrea a l'interior de la parròquia. És aquesta divisió intraparroquial el que identifiquem com als "veïnats" de l'època moderna.

Taula II
De les viles als masos.

nes, com la "strata que discurrit de Crucilias per fossas usque ad Sanctam Mariam" (ABADAL, 1926-1950, núm. 30, pp. 365-366) o el "semitario que discurrit per ipsas vineas de Santa Maria ad Vulpiliacho" (MARQUÈS, 1993, núm. 26), evidencien l'existència d'almenys un punt central a cadascuna de les demarcacions des dels quals sortien els camins. De forma semblant, les fortificacions com els "vallos" i la "pariete" esmentades a La Bisbal el 922 (MARQUÈS, 1993, núm. 33) només tenen sentit en els punts on l'hàbitat es concentra. I el fet que l'advocació d'una església passés a denominar una vil·la podria evidenciar una certa identificació de l'església amb el centre de la demarcació territorial: aquest és el cas de les vil·les de Fontanet i de Salzet que van adoptar al llarg dels segles IX i X el nom de l'església que albergaven: Santa Maria (La Bisbal) i Sant Sadurní, respectivament. Més tard, la difusió de les sagreres en ple segle XI (fig.

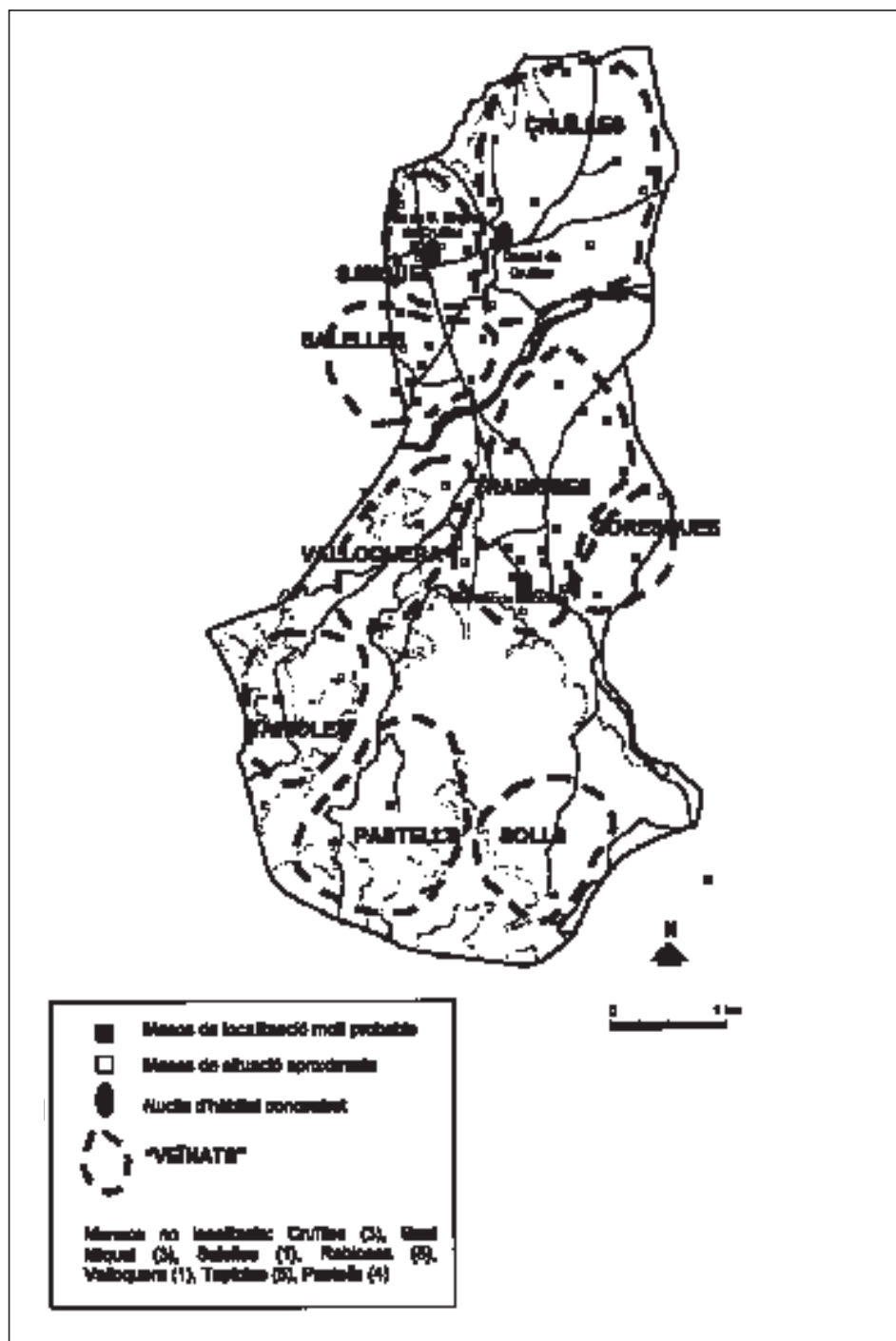

Figura 2
Els masos de Cruïlles (1319).

4) acabarà confirmant l'espai circumdant a l'església, sagrat i protegit, com el veritable centre de població de la parròquia (MARTÍ, 1988; FARIAS, 1993; BONNASSIE, 1994; CATAFAU, 1995). A la conca del Daró, algunes sagreres van desenvolupar-se notablement i esdevingueren "viles" importants: el nucli de La Bisbal podia albergar un centenar de famílies a finals del segle XII (MARQUÈS, 1993, núm. 374), mentre Sant Sadurní, vers el 1218, arribava a 67 caps de família (MARQUÈS, 1984 a, p. 546).

Per l'altre costat, la força de la dispersió del poblament era notable. Algunes esglésies alt-medievals no van seguir l'evolució de les altres esglésies instal·lades en el cor de les vil·les, sinó que han continuat com a ermites aïllades o van esdevenir esglésies parroquials en èpoques tardanes i durant poc temps: la "*domum Sancti Nazarii*", del 891 (Abadal, 1926-1950, núm. 30, pp. 365-366), ha esdevingut l'ermita de Santa Llúcia, i la "*cella*" o petit cenobi de Sant Climent de Peralta, existent ja a la primera meitat del segle IX (MARQUÈS, 1993, núm. 7), va ser parròquia des del segle XII fins a la baixa edat mitjana (MARQUÈS, 1996). A més a més, la proliferació de vil·les i vilars en alguns indrets com la parròquia de Cruïlles no ens permet imaginar-los com a nuclis consistents de població, sinó, en tot cas, com a petites agrupacions de persones. També existien, com ja hem dit, "masos" i explotacions aïllades a l'interior de les vil·les i els vilars.

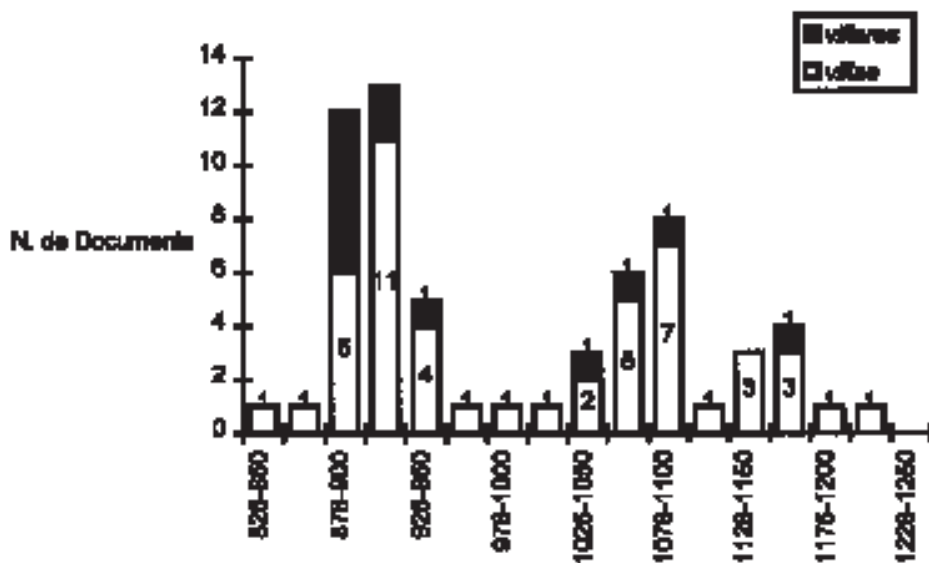
Pel que fa a les aportacions arqueològiques, l'excavació del poblat de Caulers, a Caldes de Malavella, només ha pogut confirmar l'existència al segle X de l'església i d'unes sepultures, i d'una torre a l'extrem oposat del poble; en canvi, els habitatges que constituïen pròpiament el "*vico*" de Caulers són més tardans, dels segles XII i XIII (RIU, 1975). Al poblat de Sidillà, a Foixà, hi trobem també una església pre-romànica, potser de la primera meitat del segle X; la ceràmica conservada mostra una llarga continuïtat de l'ocupació, des del Baix Imperi romà fins al segle XIII, però els habitatges només són de l'etapa final del nucli, abans que fos colgat pel Ter (*Cat.Romànica*, 1989, VIII, pp. 208-214). D'altra banda, les excavacions de masos medievals aporten noves dades al coneixement de l'hàbitat (BOLÒS, 1996, entre d'altres treballs), però a les terres de Girona encara no n'hi ha cap d'excavat.

Conclusions: els masos i el creixement agrari alt-medieval

Malgrat les insuficiències del nostre coneixement de l'hàbitat dels segles IX i X, tant Pierre Bonnassie com Josep M. Salrach han coincidit que, fruit de les modalitats en què es va realitzar l'expansió agrària alt-medieval (roturacions de terres ermes i boscos, realitzades per grups humans reduïts, petites comunitats eremítiques, grups de pagesos i sobretot parelles), va aparèixer un hàbitat dispers en agrupacions d'entre tres i vint-i-sis famílies, designades en els textos com a vil·les i vilars (BONNASSIE, 1984; SALRACH, 1984). Les similituds entre aquest fenomen i la hipòtesi de la formació dels masos segons Vilà i Valentí són ben interessants (VILÀ, 1973), per bé que ni Bonnassie ni Salrach no parlen explícitament de "masos".

Un nou treball de Josep M. Salrach (1997, pp. 28-33) ha assenyalat l'existència de molts masos a les terres del comtat de Besalú durant la segona meitat del segle X, masos que serien unes llars amb les seves terres al voltant (1997, pp. 28-33). Fora d'aquesta àrea i de les parts altes del Pirineu, no podem assegurar tan clarament si els masos existien a l'interior de les vil·les dels segles IX i X. El que

A) LES DEMARCATIONS D'ORIGEN ALT-MEDIEVAL

B) PARRÒQUIES I CASTELLS

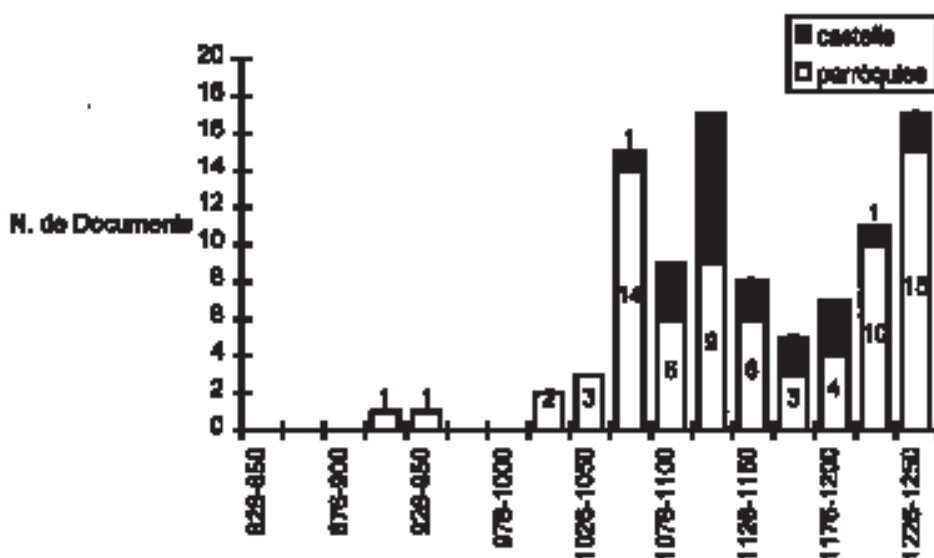
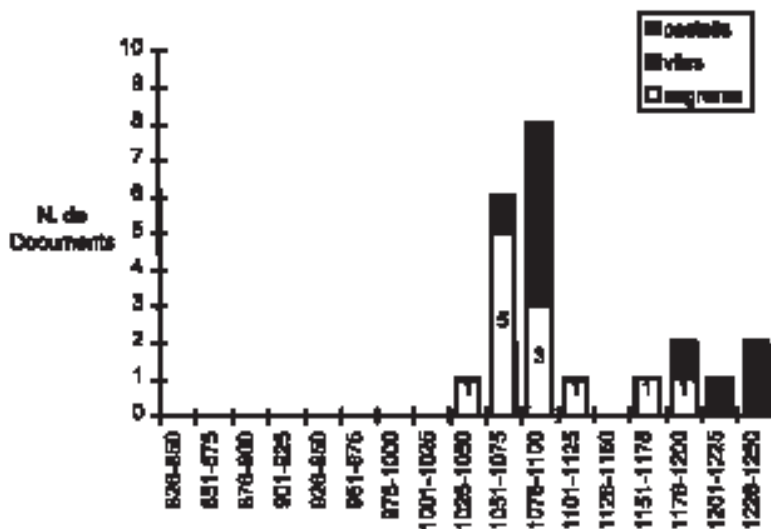

Figura 3

L'evolució de l'organització del territori: vil·les, vilars, parròquies, castells.

Els gràfics de les figures 3 i 4 els hem realitzat comptant, no pas cadascuna de les mencions dels mots analitzats –vila, vilar, parròquia, castell, sagrera, cellera, masos–, sinó els documents que contenen aquests termes. En la figura 3, els termes recollits tenen sempre un sentit de territori; en canvi, en la figura 4, els mots fan referència sempre a llocs habitats. La davallada de mencions a tots els mots analitzats durant la primera meitat del segle XII reflecteix un descens en el nombre de documents conservats en les terres de la conca mitjana del Daró.

A) EL POBLAMENT CONCENTRAT

B) EL POBLAMENT DISPERS

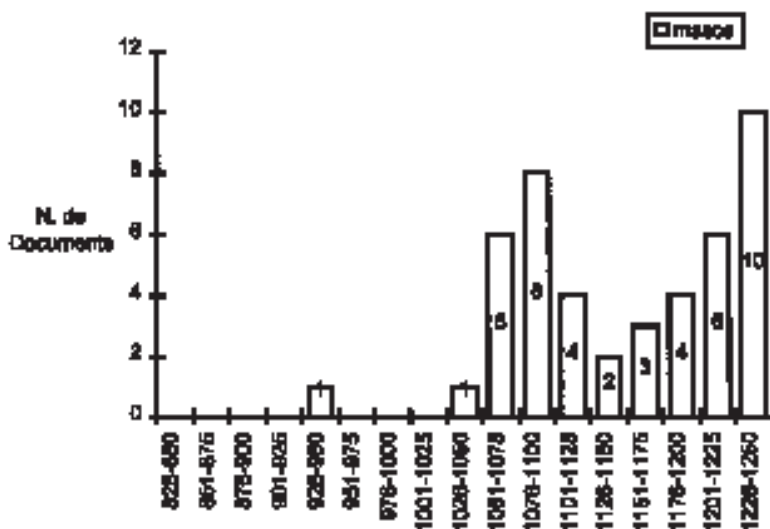

Figura 4
L'evolució del poblament.

és segur, però, és que de cap lloc no podem arribar a conèixer la importància de l'espai ocupat pels masos en relació a d'altres formes d'explotació de la terra. La situació és ben diferent per als segles XII i XIII, en què ja podem afirmar rotundament que existien unes veritables xarxes de masos disseminats a l'interior de moltes parròquies: quaranta-dos masos a Sant Sadurní vers el 1218 i setanta-cinc a Cruïlles el 1264 (taula I). En el primer lloc, segurament encara falten masos pertanyents a d'altres senyors diferents del que fa redactar el capbreu; en el segon, la xifra de masos de Cruïlles és pràcticament la mateixa del 1319, en què n'hem comptat vuitanta-un (fig. 2).

Quins són els motius que han conduït d'una situació, la dels segles IX i X, a l'altra, la dels segles XII i XIII? Alguns han assenyalat que van ser les divisions hereditàries les que van fer esclatar les vil·les i els vilars alt-medievals en una multitud de masos disseminats (AVENTÍN, 1990, pp. 49-50). Més tard aquests masos també es van continuar fragmentant, com ho testimonia el desdoblament entre un mas d'Amunt i un d'Avall, un de Dalt i un de Baix. Però un cop arribats a un punt d'ocupació màxima de l'espai agrari a través dels masos, van començar a aparèixer altres explotacions més reduïdes: les "bordes" i les "cabanes" ja al segle XII; les "masoveries", explotacions separades d'un mas originari amb el qual mantenien vincles de dependència, cap al final del XIII i, en aquesta mateixa època, unes explotacions formades per conjunts de terres obtingudes a partir de sots-establiments, molt sovint de terres dels mateixos masos (BOLÒS, 1995, pp. 105-114; FERNÁNDEZ, 1995, pp. 156-192; SABATÉ, 1997, pp. 64-72).

Existeix, doncs, un moment a partir del qual ja no es creen nous masos i se'n manté estable la xarxa. Quin és aquest moment? Des de l'antropologia s'ha suggerit que "*els orígens de la masia catalana i els de la institució d'hereu era pràcticament la mateixa cosa*" (TERRADAS, 1984), és a dir, que no es pot entendre el mas sense tenir en compte l'entramat hereditari que en garanteix la seva integritat patrimonial al llarg de les successions. Per tant, les explotacions pageses existents a l'interior de la vil·la, en forma de "mas" (habitatge i explotació) o no, podrien haver seguit la mateixa evolució que les famílies: ampliar-se quan la família pagesa creix (en el moment del matrimoni i del naixement dels fills) i reduir-se quan la família decreix (en els casos de viduïtat i de repartiment dels béns entre els fills). Ara bé, aquesta situació degué subsistir fins que el control senyorial no va aconseguir lligar l'evolució de les famílies a l'estabilitat de la casa, és a dir, fins que no va poder assegurar el respecte de la indivisibilitat del mas al llarg de les generacions. Això, com afirma Lluís To, no es produeix abans del segle XII (To, 1993).

Ara bé, la fixació de la xarxa de masos en el si de les senyories feudals no implica necessàriament l'existència de masos disseminats en el territori parroquial. Es tracta simplement d'una evolució en les formes de gestió dels drets senyorials. Però la certesa, vàlida almenys en els casos ben documentats de Cruïlles i de Sant Sadurní, que els masos dels segles XII, XIII i XIV estaven escampats per tot el territori, ens condueix a pensar que potser sí, que el creixement agrari alt-medieval va originar unes explotacions agràries caracteritzades per tenir la casa al centre i per estar aïllades les unes de les altres. Josep M. Salrach assenyalava que la desaparició dels mots "*aprisio*" i "*ruptura*" dels documents del període 950-1000 no significava l'aturada del moviment d'expansió agrària anterior, sinó la continuació del creixement dintre d'un control creixent de l'aristocràcia (1984, pp. 149-150). Aquesta afirmació la podem matisar en el sentit que els senyors del segle XI es degueren veure en certa mane-

ra “obligats” a adaptar la gestió dels seus dominis i rendes, incrementats després del procés de feudalització, a les explotacions pageses existents (que comencen a ser designades massivament com a “masos”). Això no fa sinó confirmar a posteriori la força de la iniciativa pagesa a l'hora de l'organització de la producció i del treball de la terra. L'estructuració del paisatge rural de l'entorn dels masos, aleshores, no havia pas de ser fruit de la voluntat senyorial, sinó que reflectia les necessitats dels pagesos a l'hora d'explotar la terra.

Bibliografia

ABADAL, R. d' (1926-1950); *Catalunya Carolíngia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

ALCOVER, A. M. & MOLL, F. (1964-1993); *Diccionari català-valencià-balear*, Moll, Barcelona-Palma de Mallorca, 10 volums.

AVENTÍN, M. (1990); *Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*, AUSA, Sabadell.

BALARI, J. (1899); *Orígenes históricos de Cataluña*, Barcelona.

BENITO, P. (1993); «Hoc est breve...» L'emergència del costum i els orígens de la pràctica de la capbreuació (segles XI-XIII), *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, (Sánchez, M., comp.), CSIC, Barcelona, pp. 3-27.

BISSON, T. N. (1984); *Fiscal Accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 2 volums.

BOLÒS, J. (1993); Parròquia i organització del territori. Una aproximació cartogràfica, *I Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara*, I, Solsona, pp. 259-284.

BOLÒS, J. (1995); *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*, Curial, Barcelona.

BOLÒS, J., ed. (1996); *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i dels materials trobats durant les excavacions (1984-1986)*, Universitat de Lleida, Lleida.

BONNASSIE, P. (1979-1981); *Catalunya, mil anys enrera. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, Edicions 62, Barcelona, 2 volums.

BONNASSIE, P. (1984); La croissance agricole du Haut Moyen Age dans la Gaule du Midi et le nord-est de la Péninsule Ibérique: chronologie, modalités, limites, *Flaran*, 10, pp. 13-35.

BONNASSIE, P. (1994); Les "sagreres" catalanes: la concentration de l'habitat dans le "cercle de paix" des églises, *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*, Maison des Sciences de l'Homme, Paris, pp. 68-79.

Cat. Romànica (1989); *Catalunya Romànica. VIII. L'Empordà-I*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

CATAFAU, A. (1997); La cellera et le mas en Roussillon au Moyen Age: du refuge à l'encadrement seigneurial, *Journal des Savants*, pp. 333-361.

CONGOST, R., GIFRE, P., SAGUER, E., TO, L. & TORRES, X. (1997); La evolución del contrato de masovería (Gerona, siglos XV-XVIII), *VIII Congreso de historia agraria (Salamanca, 28-30 de mayo de 1997). Preactas*, Universidad de Salamanca-SEHA, Salamanca, pp. 277-294.

Diccionari (1982); *Diccionari de la llengua catalana*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

FARÍAS, V. (1993); La sagrera catalana (c.1025-c.1200): características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial, *Studia Historica - Historia Medieval*, 11, pp. 81-121.

FERNÁNDEZ TRABAL, J. (1995); *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona, 1267-1533*, Ajuntament de Girona-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

MALLORQUÍ, E. (1997); *Un territori en evolució: Cruïlles i la conca mitjana del Daró del segle IX als inicis del segle XIV*, treball de recerca de nou crèdits, Universitat de Girona.

MALLORQUÍ, E. (en premsa); Homes, viles i masos (Cruïlles, 1319), *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

MARQUÈS, J. M. (1984 a); *Pergamins de la Mitra (891-1687)*. Arxiu Diocesà de Girona, Institut d'Estudis Gironins, Girona.

MARQUÈS, J. M. (1984 b); Vilobí d'Onyar a través del capbreu d'en Ramon Malars, *Estudis d'història agrària*, 5, pp. 27-52.

MARQUÈS, J. M. (1993); *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (segles IX-XIV)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2 volums.

MARQUÈS, J. M. (1995); Creació i extinció de parròquies al bisbat de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 35, pp. 405-446.

MARQUÈS, J. M. (1996); Esglésies del Baix Empordà, *Estudis del Baix Empordà*, 15, pp. 35-67.

MARQUÈS, J. M. (1997); *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Fundació Noguera, Barcelona.

MARTÍ, R. (1985-1986); La integració a l'"alou feudal" de la seu de Girona de les terres beneficiades pel "règim dels hispans". Els casos de Bàscara i d'Ullà (segles IX-XI), *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*, 5-6, pp. 49-62.

MARTÍ, R. (1987); *Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona (Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona, anys 817-1100)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.

MARTÍ, R. (1988); L'ensagrerament: l'adveniment de les sagres feudals, *Faventia*, 10, pp. 162-164.

MARTÍ, R. (1997); *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Fundació Noguera, Barcelona.

MESTRE, J., dir. (1992); *Diccionari d'història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona.

ORDEIG, R. (1993-1994); *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, I, Fundació Gallifa, Vic.

PUIGVERT, J. M. (1998); L'elaboració del discurs pairalista a la Catalunya contemporània: la contribució dels arquitectes i els estudiosos de la masia (1908-1936), *Estudis d'Història Agrària*, 12, pp. 77-108.

RIU, M. (1975); Excavaciones en el poblado de Caulers, municipio de Caldes de Malavella, provincia de Gerona, *Excavaciones arqueológicas en España*, 88.

RIUS, J. (1928); Cartes antigues de Sant Martí Sacosta, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 4, pp. 343-395.

ROURA, G. (1985-1986); Un diploma desconegut del rei Odó a favor del seu fidel Wicfrid (887-898), *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*, 5-6, pp. 65-75.

SABATÉ, F. (1997); *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona.

SALRACH, J. M. (1984); Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le Nord-Est de la Péninsule Ibérique, *Flaran*, 10, pp. 133-151.

SALRACH, J. M. (1993 a); Bases materials de l'Estat a l'època carolíngia. L'exemple dels comtats catalans, *II Jornades de debat "El poder de l'Estat: evolució, força o raó"*, Edicions del Centre de Lectura, Reus, pp. 51-96.

SALRACH, J. M. (1993 b); La renta feudal en Cataluña en el siglo XII: estudio de los honores, censos, usos y dominios de la Casa de Barcelona, *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, (Sánchez, M., comp.), CSIC, Barcelona, pp. 29-70.

SALRACH, J. M. (1997); Mas prefeudal i mas feudal, *Territori i societat a l'edat mitjana. Història, arqueologia, documentació*, (Bolòs, J. & Busqueta, J. J., eds.), Universitat de Lleida-INEHCA, Lleida, pp. 13-40.

SANZ, A. L. (1985-1986); La pabordia d'Aro de la catedral de Girona, 1180-1343, *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*, 5-6, pp. 419-436.

SERRA, A. (1990); *La comunitat rural a la Catalunya medieval: Collsacabra, segles XIII-XVI*, Eumo, Vic.

SERRA, A. (1997); Capacidad de adaptación en los cambios económicos del mundo rural catalán (siglos XI-XIV), *VIII Congreso de Historia Agraria (Salamanca, 28-30 de mayo de 1997)*. *Praectas*, Universidad de Salamanca-SEHA, Salamanca, 1997, pp. 9-22.

SOLDEVILA, X. (1995); Els capbreus de Fontanilles (1323-1334). Hipòtesis sobre la pagesia medieval catalana, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 35, pp. 123-156.

SOLDEVILA (en premsa); Masos i servituds a Torroella de Montgrí i la comarca, 1290-1340, *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

TERRADAS, I. (1984); *El món històric de les masies. Conjectures generals i casos particulars*, Curial, Barcelona.

TO, L. (1991); El marc de les comunitats pageses: "villa" i parròquia en les diòcesis de Girona i Elna (finals del segle IX - principis de l'XI), *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any 1000. Actes del col·loqui internacional Hug Capet*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 212-239.

TO, L. (1993); Le mas catalan du XIIe siècle: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie, *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 142, pp. 151-177.

TO, L. (1997); *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

TOUBERT, P. (1973); *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*, École Française de Rome, Roma.

VICENS VIVES, J. (1954); *Notícia de Catalunya*, Edicions 62 (6a. edició, 1982), Barcelona.

VILÀ i VALENTÍ, J. (1973); El mas, una creació pre-pirinenca, *El món rural a Catalunya*, (Vilà, J.), Curial, Barcelona, pp. 63-78.

VILLANUEVA, J. (1803-1852), *Viaje literario a las iglesias de España*, Madrid-València.